

Összes tudásunk a családból származik¹

SZILVIA SZABÓ

All Our Knowledge Comes From Family

Keywords: community; custom; tradition; taboo; church; legal system; family; hierarchy; heritage

Bevezető

A család a születés, felnövekedés, öregedés, halál helyszíne. Részt vesz fontos társadalmi és gazdasági folyamatokban is, mint a gyermekek szocializációja, termelés, rászorulók ápolása. Hatnak rá a demográfiai változások, a szociálpolitika, a társadalmi értékek és a vallási intézmények is. (Tomka 2020) A biológiai és a társadalmi jelleg tükröződik a család definíciójában is, mely szerint olyan intim, együtt élő csoport, melynek tagjait a leszármazás, illetve vérségi kötelék köti össze. (Tomka 2020)

Kutatásom célja elsősorban az volt, hogy rámutassak arra, milyen szerepkörök léteztek egy családon belül a 19. század folyamán és a 20. század elején. Hogyan tükrözik az adott szerepkörök a családtagok kapcsolatát, mik azok a meghatározó minták, amelyek befolyásolták működésüket, gondolkodásukat, segítették vagy éppen nehezítették életüket. Ezek a mechanizmusok, minták, képletek sokszor jelen vannak napjainkban is. A dolgozat az alábbi három témakörből meríti tárgyát: születés (csecsemőgyilkosság), egyházi házasságrendezés; a család mint dinasztia, különös tekintettel a nők szerepére és megítélésére.

Elsődleges forrásanyagom egy 19. századi egyházi jegyzőkönyv volt.² A gömörhorakai református egyház jegyzőkönyve az 1790-től 1892-ig terjedő időszakot öleli fel. Segítségével betekinthetünk egy református gyülekezet életének meghatározó pillanaiba.

1 A tanulmány megírásához a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja biztosított kutatói ösztöndíjat. Štúdiá vznikla pomocou Fondu na podporu kultúry národnostnych menšín.

2 Az özörényi-gömörhorakai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889)

A református egyház a 19. században egyházfegyelmi szabályok rendszerével szabályozta a családok életét. Olyan erkölcsi normákat állított, amelyekhez minden gyülekezeti tagnak egyformán kellett igazodnia. Ezenkívül hivatalos világi rendeleteket is közvetített, segítette a református faluközösséget abban, hogy tájékozódni tudjon a törvények rendszerében.

Az egyházi jegyzőkönyveken kívül információforrásaim a rozsnyói és pozsonyi levéltári dokumentumok. Elsősorban olyan bírósági iratok, bejegyzések, melyek a családon kívül megesett nők korabeli helyzetéről adnak nagyon tiszta és egyben félelmetes képet. A témához szorosan kapcsolódik a korabeli törvényhozás, a 19. századi büntető törvénykönyvek és rendeletek. S utoljára, de nem utolsósorban pedig egy családi levelezés nyújtott betekintést egy 19. századi polgári család életének mindennapjaiba.

1. Születés, házasság, halál

A család volt egykor az a közösség, ahol a szolidaritás, a hűség és a hagyomány életük végéig kötötte a családtagokat. A közösség célja minden esetben az volt, hogy megmaradjon. A közösséget nem lehetett elhagyni, a hűség ezt nem engedélyezte. Ez ma már nem létezik. Arra neveljük a gyerekeket, hogy önállóak legyenek, saját utakat keressenek.

A születés, a házasság és a halál meghatározó határmezsgyék egy család életében. A születés és halál, mielőtt bevonult a kórházak falai közé, része volt a család mindennapjainak, amit a 20. század fokozatosan elvett tőlünk.

1.1. A nők, a férfiak és a bába szerepe a születésnél

A nők a parasztvilágban nem voltak szabadok, gazdaságilag teljesen a férfiaktól függetek, gyerekkorukban az apjuktól, később a férjüktől. A nők és a női közösség ereje egyedül a szülésnél teljesedett ki, mutatkozott meg. A családi ügyek többi területén a férfiak döntöttek. A szülésnél meghatározó szerepük volt a női közösségeknek, nőrokonoknak, ismerősöknek és a bábáknak. (Ujváry 1993, 37. p.)

A gyermekek születése a 20. század második feléig nemcsak családi, hanem közösségi esemény volt, az újszülött világrajövele új helyzetet teremtett nemcsak a családban, hanem a rokonságban és a közösség életében is. Beindított egy egymást segítő mechanizmust, amely átsegítette az anyát és a családot a szüléssel járó nehézségeken. (Borbély 2011)

A bábák szerepe és jelentősége a családban vitathatatlan volt. Szerepkörük leírásával már nagyon korai forrásanyagokban találkozhatunk. Ezzel kapcsolatban egyházi dokumentumok, rendeletek, tanítatásukra irányuló javaslatok, fogadalmak, jegyzékek állnak rendelkezésünkre. Jelentőségük és szerepük egészen a 20. század második feléig megmaradt.

Egy 1738-as rendelet (Instrukciók a debreceni öregasszonyoknak) (Magyary Kossa 1940, 167–168. p.) 17 pontban foglalja össze a bábák kötelességét. Eszerint a bábák

nemcsak a szülésnél segédkeznek, hanem a szülést követő időszakban is jelen voltak a család életében. A szabályzat kifejezetten tiltja a bábáknak a születést követő hetekben magára hagyni a szülő asszonyt. Kötelezte a „öreg asszonyokat”, hogy mindennap legalább kétszer látogassák őket. Pénzbüntetéssel járt, ha valamilyen módon elhanyagolták kötelességüket, s ezáltal a másik halálát okozták. A gondoskodás, figyelés mellett az ő gondjuk volt a keresztelés is. Lányanya szülésénél felhatalmazták a bábákat arra is, hogy kitudakolják az apa mivoltát.

A bábák voltak a szülésznők, a nővérkéek, a betegápolók, a gyerekgondozók, olykor keresztelésre felhatalmazott, apaságot kinyomozó személyek is. Esküjük, ennek megfelelően, komoly eskünek számított.

Mária Terézia első általános jogszabálya már 1731-ben szabályozta a szükségkezesztelést. „A helytartótanács utasítja az ország összes bábáját, hogy királyi rendeletre, szükség esetén, a nem katolikus újszülötteket is kereszteljék.” (Borbély 2011) A keresztelés szentsége miatt e rendelet ellen különösen a református papok tiltakoztak.

A bábaképzés feltételeivel kapcsolatban fontosnak tartom, hogy megemlítsék egy viszonylag korai forrásanyagot, amit a rozsnyói levéltár gyűjteménye őriz. Egy különálló javaslatról van szó, melynek célja, hogy a város bábái jól képzett, felkészült asszonyok legyenek.³ Az instrukció kitér a bábaképzésre, a tanultak gyakorlati elsajátítására, a vizsgátelekre, a befektetési költségek törlesztésére és a bábák fizetésére is.

A református egyház jegyzőkönyvében található születéssel kapcsolatos információk és rendeletek is elsősorban a bábák feladatköreire vonatkoznak, kötelességeikre, elsősorban a kereszteléssel, bábakeresztséggel kapcsolatos szabályrendeleteket jegyezték. Ahogyan említettem, Mária Terézia rendeletében már kitér a bábakeresztségre. Erre abban az esetben volt szükség, ha szülés után a gyermek állapota arra engedett következtetni, hogy élete veszélyben van. Később a református bábák számára a keresztelés kötelessége a katolikus családban született gyerekekre is kiterjedt.⁴

3 Pokyny dr. Marikovského k praktickéj výchove pôrodných asistentiek 117/1801, Rózsnyói Levéltár

4 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 1807, 20383 sz. rendelet „...hogyan azok a rom. katolikus szülőknek a halálhoz közel álló csecsemőit kereszteljék meg, hogy az újonnan született csecsemők a keresztség nélkül meg ne haljanak, kegyelmesen meghatározni méltóztatik minden helvét vallást követő bábát az illető jurisdikció által arra köteleztessék, hogy azok minden olyan esetben, melyben a szülés kimenetelét kétségesnek és a gyermeket veszedelembé lenni tapasztalják azt azonnal jelentésük meg és a keresztelésre híjjanak egy akármilyen nemi levő romai Catholica személyt, minthogy olyan esetek is történhetnek, melyekben a keresztség csak a bábák mesterségét kitanult személyek által vitethetik véghez. Helvét vallási tételt tartó bábák, hogy amidőn a a Romai Catholica valláson levő szülő asszonyhoz hivattnak és észre veszik a születendő kisgyermeknek olyan állapotba levő létét, hogy az egyházi szolgálta által leendő rendes keresztelésre alig v. nem is fogna elérni előtte az olyan helyre R. Catholica valláshoz tartozó személyt hívní a szükséges eszközöket is elkészítvén ne mulasszák.

A reformátusoknál a keresztelés szentsége tiltja a bábakeresztelést. Ezt esküjük is tükrözi: „A keresztségnek szakramentumát nagy és méltó becsületben tartod.” (Magyary Kossa 1940) A református egyház is fontosnak tartja a gyermekek keresztelését, rendelete szerint azonban abban az esetben, ha a bába a gyermeket rossz állapotban találja, minél hamarabb köteles keresztelésre elvinni a prédikátorhoz. (Magyary Kossa 1940, 167–168. p.) „Ha pedig a bába a született gyermeket rossz körülményekben tartja, akkor sietve vigye a prédikátorhoz. (...) Hogy valamely gyermek keresztelten ne maradjon, vagy megbetegedvén keresztség nélkül meg ne haljon, arra szorgalmasan vigyázz.” (Magyary Kossa 1940, 167–168. p.)

Az egyházi jegyzőkönyvekben található későbbi, bábákat érintő instrukciókkal kapcsolatos bejegyzések a keresztség felügyeletét és szülés bejelentésének kötelezettségét hangsúlyozzák az érvényben levő rendszabályoknak értelmében.⁵ „A közoktatási minisztérium értesíti a lelkészeket arról, hogy a szülők gyakran elmulasztják gyermekeiket megkereszteni, ezért ezen okból közrendelet adatik ki a bábák részére. (...) a bábák kötelessége minden szülést, melynél segédkezett, 24 óra alatt az anyakönyv vezetésével megbízott hivatalnok tudomására hozni, s minden halva született magzatot, tekintet nélkül annak korára és kifejlődésére a halott kémnek bejelenteni.” A bábák bejelentési kötelezettsége megmarad egészen a 20. század második feléig. Az 1939-es nyilvántartási jegyzékben a bejelentésre kötelezett személy, a bábák neve is megtalálható.⁶ A szülésznők, születést segítő asszonyok e kötelezettségét még az 50-es években is rendelet szabályozta. Az anyakönyvi nyilvántartásban azonban a szülésznők nevét már nem találjuk.⁷

A helyi nemzeti bizottság rendelete szerint két esetben volt köteles a szülésznő az anyakönyvi hivatalnak, vagy a polgármesternek jelenti a szülést. Ha a törvényes apa meghalt, vagy ha segített a szülésnél. Kötelességét 24 órán belül teljesítenie kellett, függetlenül attól, élve vagy halva született-e a csecsemő. Ebben a nyilvántartásban a szülésznő, a bába neve mér nem szerepel. Jegyezték azonban az olyan eseteket, ahol jelen volt az orvos. (egy 1950-es jegyzék szerint 3 esetben volt jelen az orvos is, 27 esetben azonban a bába egyedül vezette le a szülést).

Magát a szülés aktusát mindig is tabuk vették körül, de a 20. század közepén bevezetett kötelező kórházi szülések megjelenésével megváltozik ezek jellege. Már nem arról van szó, hogy a férfiak kizárásával a nők maguk közt örökölik tovább a – néha hiányos, néha téves – tudást. A bábák folyamatos szakmai háttérbe szorulásával és a szülészorvosok autoritásának növekedésével a női anatómiáról és reprodukciós funkciókról szóló ismeret a kórházak monopóliumává válnak. (Svégel 2018, 252. p.) A női

5 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 189. oldal, 1882 augusztus 6-ai bejegyzés

6 Nyilvántartás a bábák által bejelentett szülésről (1939–1944)

7 Nariadenie MNV v BB, 24. december 1949 – Ohlasovacia povinnosť pôrodných asistentiek., Gömörhorkai Községi Hivatal levéltára

közösség kizárólagos szerepe a szülésnél megszűnik, a hagyományosnak mondott bábasághoz köthető elemek, mint a megérezések, a gyerekágyi időszakra is kiterjedő figyelem helyett megjelenik orvosi intézményrendszer tekintélyelvűsége.

A modern társadalom mindenkit véd, mindenkit ellát. Az ellátás profizmusa, a modernebb műszaki felszerelés, a steril körülmények, az ismeretlen kórházi személyzet nem pótolhatja a biztonságos, természetes, jól ismert közeget.

Az otthonszülés élményével a 70-es években már csak ritkán találkozunk. Különösen szerencsés dolognak tartom, hogy ezzel kapcsoltabban egy váratlan otthon-szülés élményről a 70-es évekből mégis sikerült első kézből értesülnöm. Interjúalanyom, Czuczor Gizella, Szögyén községben a 70-es évek elején otthon adott életet gyermekének. A hirtelen beindult szülés váratlanul érte a fiatalasszonyt, aki egyedül tartózkodott éppen otthon, férje és kislánya búcsúban volt a szomszéd faluban.

Gizka mikor megérezte, hogy itt az ideje, és hogy valószínűleg beindult a szülés, átment a szomszédasszonyhoz, hogy segítséget kérjen. A szomszédasszony kicsit idősebb volt nála, már volt két gyermeke, ezért több volt a tapasztalata. A szomszédasszony átkísérté Gizkát a házukba, hogy ott segítsen. A szülés nagyon gyorsan beindult, nem volt idő a kórházba szállításon gondolkodni. Közben Gizka férje, Bandi is megjött, akit azonnal a bábáért szalasztottak (bábának nevezték azt a falubeli asszonyt, aki főnövér volt a párkányi kórházban). A szülésznőt, aki szerencsére otthon volt, a férj motorbiciklijé hátsó ülésén hozta feleségéhez. Mire azonban megjött, csak annyi idejük volt, hogy kötényt cseréljen. A baba átvette a kötényt a szomszédasszonytól és megfordítva felkötötte. És a kislány megszületett. Közben a férj tovább intézkedett, autóért és sofőrért szaladt. A szülésznő, az anyuka és a gyermek együtt mentek be a kórházba. A fiatalasszony férje otthon maradt a nagyobb gyermekkel.

Azért tartom fontosnak ezt a beszélgetést, mert ahányszor erre gondolok, úgy érzem, a múlt megfogja a jelen kezét, hogy besegítsen.

A kislány burokból született, vasárnap.

1.2. Amit nem tűrt a falu, a közösség: megesett lányok, asszonyok, házasságon kívül született gyerekek

A házasság legfőbb adománya a gyerek. A megesett lányok helyzete a faluban azonban mindig is nehéz volt. Nem volt helyük sem a lányok, sem az asszonyok között. Még a templomban is csak hátul állhattak.

Három különböző történetet választottam a gömörhorkai református egyház jegyzőkönyvéből, melyek leírásával bemutatom, milyen volt a megesett lányok, asszonyok helyzete ebben a református gyülekezetben a 19. század elején. Röviden kitérek a bejegyzések nyelvhasználatára is.

Az első történet egy 1812-es ügygel kapcsolatos bejegyzés, mely egy özvegy papné, özv. Bakó Ferencné Török Zsuzsanna esetét tárgyalja.⁸ Bakó Ferenc református lelkész volt Gömörhorkán, 1808-tól szolgált a faluban, felesége, Török Zsuzsanna, két gyermek: Julianna és Sándor édesanyja. Sándor fiuk 1810-ben meghalt. Ugyanebben az évben meghalt Török Zsuzsanna férje is. A botrány akkor tört ki a faluban, mikor kiderült, hogy 1812. december 15-én özv. Bakó Ferencné szült egy házasságon kívüli gyermeket, Károlyt.⁹ Károly a horkai református egyház születési anyakönyvében a néhai Bakó özvegy fattyú fiaként van bejegyezve.

Református papok özvegyeire kiemelten figyelt az egyházközösség, külön egyház-törvény foglalozik köteleességeikkel, példamutató szerepükkel: „A kálvinista papnékról külön rendelkezik az egyházi törvény, mivel őket az egyház képviselőinek tekintették. Mélius püspök a következőket írja nekik okulásul: legyenek szemérmességgel és tisztasággal ékesek, férjeik iránt engedelmesek, a házi dolgokban jártasak és szorgalmasok. Az özvegy papnékra és árváikra gondot viselt a város, ők pedig példamutató életükkel szolgálatot tettek az egyháznak.” (Gaál 2006, 197. p.)

A jegyzőkönyv több különálló bejegyzésben tárgyalja az özvegy papné esetét: 1812. június 12.,¹⁰ szeptember 20.,¹¹ november 17.,¹² december 20.¹³ és 1813. március.¹⁴ Török Zsuzsanna, az özvegy papné életvitelét, mivel férje halála után törvénytelen

8 Bakó Ferenc Hejőpapiban született nemes szülőktől 1706 október 3-án. Sárospatakon tanult 16 éven át. Majd oskolamester volt Noszvaj községében, 1790-1793 között segédlelkész Hejőpapin, Sajórecskén három évig – 1790–1793 – szolgált, Innen Szalócra került prédikátornak, ahol nyolc esztendőt töltött, 1807-től körtvélyesi prédikátor, Körtvélyesről Gömörhorkára érkezett 1808-ban és itt halt meg 1810-ben, Sárospataki levéltár, szalóci református egyház jegyzőkönyve, görgői református egyház jegyzőkönyve

9 Az özörényi-gömörhorkai református egyházi anyakönyve

10 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Néhai Tiszt. Bakó Ferenc özvegye Török Zsuzsanna asszony a Templomnak egy keresztelő ólom kannátskát ajándékozott, egy rozsniai porcelán tányérral együtt és egy cifra kendőt is.

11 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Néhai Tiszt. Bakó Ferenc özvegye Török Zsuzsanna felől nyilván tapasztaltatván, hogy régen gyakorlott fertelmes törvénytelen élete, Bordélyház tartása után teherbe esett, hogy magát megjobbítsa megintett, de mivel még nyersen visszafelelgetett meghatározatott, hogy ellene a ...panaszt tétesen és az Instancia meg is iratott. Egyszersmind szembetűnő botránkozató élete miatt a prédikátorné székibe való járástól is eltiltatott.

12 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Néhai Tiszt. Bakó Ferenc özvegye Török Zsuzsanna a fent említett templomba való ajándékát, úgy mint a keresztelő ólom kannátskát, a hozzá való porcelán tányérral, s asztalkendővel együtt, harangozás alatt cselédje által a templomból ki vitetvén vissza vitte.

13 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), bakóné asszonyom napról napra többre menő és erkölts rontó botránkozatásainak kiirthatását vetetett célba és meg is szólíttatott, de minthogy nyakassága miatt véle a Nemes Consistórium semmire sem mehetett, dolga a Ven Visitatióra halasztatott.

gyermeket hozott a világra, fertelmesnek és törvénytelennek, viselkedését pedig megbotránkoztatónak tartják. Helytelen viselkedése miatt az özvegyet megintették. A bejegyzések arra utalnak, hogy a megintéssel nem értek célt. Az özvegyet, mivel nem mutatott megbánást, a prédikátorné székéből eltiltották annak ellenére, hogy az egykori református lelkész feleségét férje halála után is megillette volna a prédikátorné széke a templomban. Az özvegy, miután elvették tőle ezt a jogot, az 1812. november 17-i bejegyzés szerint „az egyháznak ajándékozott három apró tárgyat: ólom kannátskát, porcelán tányért és asztali kendőt a harangozás alatt a cselédje által kihozatott a templomból”.¹⁵ Visszavette az ajándékokat, mert sértegették. Ez a lépése korántsem egy félelmében, erejétől megfosztott 19. század eleji asszonyra emlékeztet.

Ezek után a parókiára összehívták a Nemes Consistóriumot (református egyháztanácsot), ahol újra felszólították Bakónét a megbánásra. Nyakassága miatt a papné ügyében továbbra sem boldogultak.

Ugyanakkor miután a papné beüzent a Nemes Consistóriumnak az őt megillető hellyel kapcsolatban („a bizonyos székekkel kapcsolatban”), megengedték neki, hogy a nemesek oldalán, „ugyancsak a nemesek második v. harmadik székébe járhasson”. Ez a váratlan bejegyzés arra enged következtetni, hogy az egyházi tanács nem bírta a nyakas asszonnyal, s inkább engedett, mint hogy további kellemetlenségekbe keveredjen.

A református egyház minden híve számára meghatározta a rangja szerint őt megillető helyet, melyért általában fizetni kellett. A 18. században, egyes helyeken a hívek nem válthatták meg székeiket, hanem a presbitérium által megállapított ülésrendet kellett elfogadniuk, melyet szószéki kihirdetés útján közöltek a hívekkel; ezt nevezték „rendelésnek”. (Illyés 1941)¹⁶

Gömörhorkán egy 1818. március 5-ei bejegyzés szerint már a templom építésekor megszabtak a családoknak egy ülésrendet, amit a jelen lévő idős emberek emlékezete alapján hitelesítettek.¹⁷

Özvegy Bakó Ferencné született Török Zsuzsanna helyéről a templomban azonban az Egyházi Tanács döntött. A bejegyzések között, ugyanebből az évből, találunk olyat is, ahol a „bűnösök” önként vallottak tisztátalan életükről a consistórium gyűlés előtt:

14 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Nemes Consistórium is látván, hogy a bakóné bajába a nyakassága miatt nem boldogul, de a Ven Visitáció által is a környüállások előadása után arra tanácsoltatván, hogy magára hagyatasson. Ugyan akkor be izenvén Bakóné a Ns. Consistóriumnak a Szék iránt, meg engedte, hogy a nemesek oldalán, ugyancsak a nemesek második vagy harmadik székibe járhasson a templomba.

15 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889)

16 Magyar néprajzi lexikon T–Ty.

17 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889)

„Augusztus 23. – Consistórium gyűlés lévén Nemes Barna Susánna maga önként előállván vallást tett tisztátalan életéről és magát minden jóra ajánlván absolváltatott.”¹⁸

Igaz, hogy a korábbi kemény és kegyetlen büntetések, mint a pálcázás, szégyenkőre állítás stb. már a 19. században nem léteztek, egy nemesi család becsületét azonban egy kis közösségen belül fontos volt megővni. Amennyiben a vádlott megbánást tanúsít, a jegyzőkönyv írója többnyire csak rövid bejegyzésben tárgyalja az esetet. „1816. április 14. Reggel K. Suzanna. K. András hajadon leánya terhesnek találtatván paráznság által okozott botránkoztatásáért önként, maga jó szántából eklésiát követett a Parókián.”¹⁹

Az ekléziakövetés a protestáns egyházfegyelem körébe tartozó büntetőszokás, büntető eljárás. (Takács Szűcs 1981, 807. p.) A bűnösséget a presbitérium állapította meg, s ők szabták ki a büntetést is. A büntetési szokások különbözőek voltak, a vétkesnek hangosan meg kellett vallania bűnét, bűnbocsánatért kellett esedeznie, a pap pedig bűnbocsánatban részesítette. Az egyház papjai felügyelték és ítélték meg az özvegyek, házasságon kívül teherbe esett nők erkölcsi életét. A bűnösség megvallása és megbánása után a pap feloldhatta a vétkest.

K. Zsuzsanna a parókián kért bűnbocsátást, nem kellett nyilvánosan, a templomban beszámolnia helyzetéről. Ez a kíméletesebb feloldozás. Erről a Zsuzsannáról csak annyit tudunk, hogy András lánya. Sem korával, sem édesanyjával kapcsolatban információ nincs.

A családon kívüli terhesség témája tehát nem tabuizált a közösségen belül, a feloldozás azonban nem a család szűk körében történik, hanem az egyház bevonásával.

Ennek kapcsán mégis felmerül a téma tabuizálása. A Bakó család egy női tagjával 2001-ben készített interjúmban az interjúalany büszkén és többször emlegeti református lelkész ősét, kinek sírja máig ott van a parókiakertben. Pontos információval szolgált arról, honnan érkezett az őse Özörénybe, megemlítette nemesi származását, a pap feleségével kapcsolatban azonban nem adott információt. Az özvegy törvénytelen gyermekét meg sem említette. Elképzelhető, hogy nem maradt fenn a családi emlékezetben ez az információ a lelkészné életéről, az is lehetséges, hogy az interjúalany (Szabari Lajosné Bakó Erzsébet, 1917–2012) nem tartotta az özvegy papné őse életét említésre méltónak. „Amennyiben egy közösség vagy személy számára némely téma kellemetlen v. felháborító, azt sokszor a némaság veszi körül. Ennek elsősorban védelmi funkciója lehet. Úgy biztosítja a család működését, hogy elhallgatja azokat a témákat, amelyek az egyén vagy csoport pozitív identitására fenyegetést jelent.” (Rajkó 2022) Mai szemmel nézve Bakó Ferencné egy bátor nemesasszony volt, aki szembeszállt az egyházzal, hogy megtartsa az őt megillető helyét a közösségen belül.

18 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 1812. december 23-ai bejegyzés

19 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 1816. április 4-ei bejegyzés

1.3. Házasság és a házasság élet megtartására tett kísérletek a református egyházi jegyzőkönyvekben

A házasságkötés a 19. század második feléig az Osztrák–Magyar Monarchia területén az egyház hatáskörébe tartozott. Az egyik legnevesebb európai családtörténész, Michael Mitterauer amellett érvelt, hogy az „európai házassági minta” kialakulásának fontos előfeltétele a kereszténységben keresendő. (Tomka 2020, 90. p.)

A reformációt megelőző korszakban a római katolikus egyházak voltak a házassági jog kizárólagos forrásai. „A reformáció azonban erősen visszahatót a házassági jog fejlődésére. Luther Márton és Kálvin János tanításai elsősorban a házassági és családi élet területén éreztették hatásukat.” (Magyar 2017) Kálvin a Luther által kitaposott utat követte. Mindketten ragaszkodtak ahhoz, hogy a házasság nem szentség. „Bár Kálvin szerint a házasság egy olyan elválaszthatatlan kötelék, amely szorosabb, mint a szülők és gyermekek vérségi kapcsolata,” (Magyar 2017) mégis bizonyos tények fennállása esetén ő is elfogadhatóan tekint a válásra pl. házasságtörés, hűtlen elhagyás, illetve valláskülönbség esetében. (...) A házasság legfőbb értékei Kálvin tanításai szerint így rajzolódnak ki: utódnemzés, nevelés, erkölcsi tisztaság, kölcsönös támogatás, testi-lelki együttélés Isten félelmében, illetve engedelmeskedés az Úr rendjének. A házassági hűség, melynek integráns része a férfi és nő közötti méltányosság, valamint Isten félelmében történő kölcsönös támogatás.” (Magyar 2017)

A református egyházi jegyzőkönyvek a házasság kérdésével, a házasságok kapcsolatával, a házasságon belül működő viszonyrendszerekkel abban az esetben foglalkoznak, ha családon belüli viszályt, ellenségeskedést tapasztalnak a közösségben.

A 18. század végétől és a 19. század 90-es éveig a korábbi egyházi vétkekkel szemben, mint a vasárnapi munka, templomkerülés, káromkodás, haragoskodás stb. a jegyzőkönyvekben a belső családi viszonyok kérdése került sokkal inkább előtérbe. A bejegyzések témakörei: családon belüli konfliktusok, családok közötti konfliktusok, lelkészek és asszonyok közötti konfliktusok, helytelen viselkedés a templomban, helytelen viselkedés az iskola területén, paráznság stb.

A vizsgált jegyzőkönyvekben, amely a Gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1790–1880), a családi viszonyokra vonatkozó bejegyzések nagy része egymástól külön élő házastársak összebékítésére tett törekvésekről számol be. A felsorolt példák szemléltetik, hogyan működött a békítési folyamat a református egyház rendeletei szerint. Az egyes különálló történetek együtt adnak egy egységes képet az egyházfegyelem alkalmazásával kapcsolatos gyakorlat egészéről. Az olvasmány élvezetes, nemcsak korabeli nyelvhasználata miatt, hanem mert tükrözi a törekvéseket, némileg a házastársak egymáshoz való viszonyát, és az egyházi intézmények képviselőinek hozzáállását is.

A legkorábbi bejegyzés 1795-ből, egy ifjú pár összebékítésével kapcsolatos. Ez a korai bejegyzés az egyetlen olyan eset a jegyzőkönyvekben, amikor az összebékítési szándék sikeresen végződött. Ebben az egy esetben a fiatal pár összebékítésénél jelen voltak szülők is. „Augusztusnak 12-ik napján Zabari Miklós és Bodnár Katalin ifjú házasságok

egymással összebékítették és magokról szüleik előtt Reverzálist irattak, hogy többé házsártosságban nem fognak élni, különben az eklézsiából kirekesztnék.” Reverzális (kötelezvény) aláírásával a későbbi bejegyzésekben nem találkoztam, csak vegyes házasságkötés esetén. Az eklézsiából való kirekesztés a súlyos büntetések kategóriájába sorolható. Kirekesztés esetén, ami a gyülekezeti közgyűlés egyházfegyelmi hatásköre volt, úgy tekintettek a bűnösre, mint pogányra.

A következő négy eset tükrözi az egyházfegyelmi eljárás folyamatát.

Az első lépésben egy többtagú küldöttséget rendeltek (deputáció küldése) a családhoz. A presbitérium ilyenkor megbízott két-három személyt azzal, hogy próbálja békésen elrendezni az ügyet. „1814 November 2 – deputáció vala nálunk, melynek tagjai, T.T. Sóváry István és TT. Maklási István urak N. Barna Klárát igyekeztek férjéhez Nemes Márton Józsefhez – kit oda hagyott – visszahelyeztetni, de haszontalanul.”

Ugyanakkor a bejegyzés beszámol az ifjú nemesasszony megbotránkoztató viselkedéséről is a templomban, ami miatt kitiltják az első székéből. Az engedetlen nemesasszonyokra többször utal a jegyzőkönyv írója, nemcsak a „visszavezetések”-re tett kísérletekkel kapcsolatban. Emlegeti a lelkész jó kapcsolati rendszerüket, aminek köszönhetően az ellenük felhozott vádak sokszor el tudják simítani. Bár a nemesasszony „visszahelyezése” férjéhez első lépésben sikertelen kezdeményezésnek bizonyul, megbotránkoztató viselkedése miatt végül kitiltják a neki járó első székéből.

Amennyiben a presbitérium küldöttsége nem jár sikerrel, a Tanácsgyűlés (egyházi tanács) elé kerül a házaspár ügye. „Nov 21. consistoriális gyűlés alkalmatosságával kik feleségeiktől néhány hetektől fogva külön élő ifjú házasságokat mellétei Barna Józsefet és Packó Jánost próbálta a N. Consistorium párjaikkal egyességre hozni, de nem boldogulván vélek, elvégezetetett, hogy dőlgök a papi szék eleibe terjesztessen. S a Memoriális meg is iratott”.

Ha az egyházi tanács sem járt sikerrel, a házaspár ügye a papi szék elé került. „Amidőn több házasság párok, kik egymást hitetlenül elhagytak Consistoriumba hivatnak, keresztyényi békés páros életre serkentettek, s az ez ellen szegülőök az úrvacsorával való éléstől eltiltattak. S a polgári hatóság eleibe adandók.”

Ez az 1853-as bejegyzés, ugyanúgy, mint az előző, nem egy, hanem több házaspárra utal. A párokat ugyan papi szék elé vezették, esetükben azonban a pap sem járt sikerrel.²⁰ Ezzel ügyük a polgári hatóság elé került. Az egyház szerepe ezek után megszűnt, a válás ügye pedig a polgári hatóságok elé került.

Erőszakos visszavezetésről egyetlen esetben számol be a jegyzőkönyv egy 1854-es eset kapcsán. Összebékítés szándékával Szabari Mihályt és Istvánt behívták a

20 Varga 2008. Egyházfegyelem („A rendetlenül élőt először négy szemközt figyelmeztetjük, ha nem használ tanuk előtt intsük meg, ha ez sem használ a presbitériumnak jelentsük, ha a presbitériumnak sem fogad szót, eltiltatik az úrvacsorától, legvégső esetben következik az egyházból való kiválás.”)

papi szék elé. Bár a két férfi nem jelent meg, az asszonyok náluk engedelmesebbeknek bizonyultak. Kihallgatják őket, majd határozatukban kifejezték azon egyértelmű szándékukat, hogy akár ha erőszakos úton is, a hatóság közbenjárásával visszavezettetik őket férjükhöz. A lejegyzett határozatot három tanú aláírásával igazolta. „Nejeket is hivattunk, kik engedelmeskedve feljöttek, s kihallgatván őket elhatároztuk, hogy a helybeli bírák esmerje kötelességének ezen külön élő párokat összebékíteni, a nőket férjek házához törvényesen, s a nem engedés esetében erőltetve is haza vitetni, s hogy valami kedvetlen fogadástól mentes lehessenek, s tanúk előtt történjen meg visszahelyeztetésök, czélosnak láttuk hogy ez 2 v. 3 hitesek előtt menjen véghez.” Ebben az egy esetben egyértelműen a hatalommal való visszaélés jeleit tapasztalhatjuk a közösség női tagjaival szemben.

A bejegyzések nagy része rövid, tárgyilagos, nem minősít, az elválás, különélés, összeveszés konkrét okával csak egy-két esetben találkoztam. Ilyen Gaál Imre gyermekének és vejének a pere. Mindkét felet házasságtörés elkövetésével vádolják. A kibékítést a lány apja kezdeményezi, aktívan többszörösen próbálkozik a lelkész és a gondnokok is, sikertelenül. Ebben az esetben a pap szintén per indítását kezdeményezi: „Fájdalommal tesz jelentést G. úr Gaál Imre veje Ambrús András s ugyancsak Gaál Imre lánya több idő óta házasságtörő életekről.

Gaál Imre veje és leánya közti kibékítetést illetőleg a családi viszonyok helyre állítását lelkész Barna János és G. urak kísérték meg s arról a legközelebbi C.t.-ban tegyenek jelentést.

1880 – ugyancsak t. Szkárosi Gusztáv úr – miután feltett kérdésére Canonikus hibát nem említene, megemlíti a Gaál Imre féle ügyet, megemlíti egyszersmint azt is, hogy több ízben tett lépéseket a kiegyezésre, miután azonban Gaál Imre saját maga nem akarja a kibékítést, oda nyilatkozzék: ezen ügy egyszer mindenkorra befejezetnek tekintetvén. (...) Gaál Imre Gyermeki érdekében való pert megindítani”

Házasságtörés esetéről számol be a következő, 1881-es bejegyzés is. A házastársak peres ügye itt már folyamatban van. A per tárgya ebben az esetben megjelene, mivel az elválás előtt megszületett házasságon kívüli gyermek keresztelésével kapcsolatos a bejegyzés. „Balog József helybeli lakos, ki nejével való per alatt megjelenvén a C. gyűlésen s kéri különösen a lelkész urat, hogy a napokban nejének született gyereke ne kereszteltetné az ő nevére, illetőleg ne viseltesse az ő nevét, mivel évek óta külön vannak egymástól. Lelkész úr egy erre szóló törvényt olvas fel, s kijelenti, hogy a gyerek az ő nevét fogja viselni a keresztelésnél, miután nincsenek még teljesen elválva, azonban ha ez meg történik, jogorvoslást kereshet s nevét a gyermeknek megváltoztathatja.”

A két utolsó kiválasztott bejegyzés különbözik a többitől. Ezek hivatalos, aláírással hitelesített bizonylatok a házasfelek különéléséről. Ebben a két esetben a lelkész megjelöli a különélés okát.

1882. április 15. tartott egyház tanács gyűlés jegyzőkönyve:

„Alulírottak hivatalosan bizonyítjuk, hogy Pál János és Barna Mária 1877. április 18-án házasságre egybekelt párok egymás irányába mély gyűlöletre lobbanna 1880 év

elején házasságok megszakították, úgy hogy a nő a férjét végleg elhagyta, azóta egymást folyamatosan kerülték, a nő a férjhez többé vissza nem ment, s szakadatlanul külön laknak és élnek.”

1882. május 21-én tartott tanácsgyűlés jegyzőkönyve:

„Alulírottak hivatalosan bizonyítjuk, hogy Balog József horkai lakos nejével Dusza Máriával 1872-ik év november 27-én összekelvén, 1876-ig, tehát négy éven keresztül egymást végleg el nem hagyták, noha folytonosan együtt akkor sem éltek. 1876-tól azonban a köztök felmerülő ellenszenves gyűlölség következtén egymástól végleg elválnak. S azóta is soha közöttük a béke helyre nem állt, s együtt nem laknak és nem élnek.”

A protestáns egyház fenntartja, hogy bár jogilag szabályozni a házasságot az állam feladata, bizonyos helyzetekben igényt tartott arra, hogy egyes kérdéseket az egyházfejelem szabályai szerint rendezzen. A gyakorlat sokszor hagyományra alapul, ezért egységes rendszerről nem beszélhetünk. Egyetértés mutatkozik azonban abban, hogy a házasság felbontása előtt elsődlegesen a házasságfeleknek mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy a vitás kérdéseket tisztázzák, és törekedjenek a lelki közösség helyreállítására.

A gömörhorkai református egyház jegyzőkönyvéből felvázolt hosszabb-rövidebb történetek betekinteni engednek egy 19. századi református közösség életébe. A leírt 8 esetből csak egyszer beszélhetünk sikeres visszavezetésről. Nem személyeskednek, mégis személyesek a bejegyzések.

A jegyzőkönyv a témát intimen kezeli. Konkrét válási okot csak két esetben említ. A békítés szándékát jegyzi a lelkész, a legtöbb esetben röviden, kommentár nélkül. Gömörhorkán a felölelt időszakban 11 lelkész szolgált.²¹ A legrövidebb szolgálati idő három, a leghosszabb harminc év volt. Annak ellenére, hogy 11 lelkész bejegyzéséről van szó, nagyrészt érvényes, hogy a bejegyzések nem engednek betekinteni a házak

21 A Horkai Református Egyház lelkészeinek névsora. Források: Dienes Dénes: A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei a kezdetektől millenniumig. Szkárosy Gusztáv református lelkész publikációja – Sárospataki levéltár. Szakál János: A Lélek útján, c. publikációja, 1933 Tornalja, Friedmand nyomda.

1792–1795: Göde István Recskéről hozták 1792-ben, Horkán működött 1795-ig.

1795–1801: Nagy Gábor Harmacról hozták 1795-ben, Horkán működött 1801-ig.

1801–1808: Tóth János Horkára hozták 1801-ben, innen Zeherjébe költözött 1808-ban.

1808–1810: Bakó Ferencz Körtvélyesről hozták 1808-ban, meghalt Horkán 1810-ben.

1810–1811: Nagy Sámuel mint helyettes működött 1810.VII.14-től 1811.IV.16-ig.

1811–1820: Vetsei Takaró Lajos Hubórol hozták 1811-ben, Pelsőcre költözött 1820-ban.

1820–1831: Kis István Hubórol hozták 1820-ban, Martonfalvára költözött 1831-ben.

1831–1846: Török János Martonfalváról hozták 1831-ben, Recskére vitték 1846-ban.

1847–1878: Csurgay H. Ferenc Recskéről hozták Horkára 1846-ban, ahol csaknem harminc évig szolgált. Meghalt Horkán 1878-ban.

1878–1880: Magyar István pelsőci káplán mint helyettes működött 1878.XII.4-től 1880.IV.24-ig.

1880–1911: Szkárosi Gusztáv Suhafőről hozták 1880-ban. Meghalt Horkán 1911-ben.

kapuja mögé. Ezzel védik a közösséget, annak intimitását. Ez a hagyomány, szemlélet jellemzően jelen van az összes lelkeszi bejegyzésben az adott időszakból.

A válásról nyíltan és őszintén beszélgetni ma sem tudunk. A téma még ma is gyakran tabu, szégyenérzettel jár. Tudjuk, hogy egy téma tabuizálása gyakran a közösség védelmében történik, és elsősorban a szégyen elkerülését szolgálja. Ha ez a feltevés igaz, akkor itt, ebben a közösségben a válás nem társul szégyenérzettel. A különélés okát azonban tabuként kezelték. 1894-ben sor kerül a házassági jogi rendelkezések összefoglaló rögzítésére Magyarországon, majd annak kodifikálására. A jogszabály kötelezően bevezeti a civil házasságot, felekezetre való tekintet nélkül. Az egyház szerepe innentől kezdve másodlagos lett.

2. A halál

A gyászszertartások az emberi kultúrában egykor általánosak voltak.

A veszteség talán legnehezebb pillanataiban a gyászolókat a régi világban pontosan, csaknem pontról pontra meghatározott lépések kísérték, segítették. Ezek a lépések nemcsak a szükséges intézkedésekkel kapcsolatos teendőket foglalják magukba, hanem megadják az érzelmi megélés lehetőségét is. A családon, rokonságon belül az egyes feladatkörök a férfiakat és a nőket megadott szerepkörbe helyezték.

A mai világban a hangos siratás szinte szégyenérzettel párosul, és ismeretlen fogalom. A régi parasztvilágban úgy tudta meg a falu, hogy a halál bekövetkezett, hogy a sírás áthallatszott a szomszédba. Ilyenkor megjöttek a barátok, rokonok, értesítik a papot, s megkezdődik otthon a halott körüli ceremónia, a mosdatása, öltöztetése és kiterítése, a siratás, a virrasztás két éjszakán keresztül, majd a koporsóba helyezés és a temetés. (Ujváry 1993)

A szokásrendet kiegészítették a tanácsi rendeletek, melyek a holttestek eltemetésével kapcsolatos instrukciókat foglalják magukban. A református egyház jegyzőkönyvében három ilyen rendeletet is találunk. Az első 1797-ből származik, s elrendeli, hogy a holttestet 48 óra letelte előtt el ne temessék. Kivételt csak abban az esetben tehetnek, ha „a meghalálózott” könnyen elragadó betegségben halt meg, vagy ha a test rohadásnak indult.²²

A rokonok, szomszédok, ismerősök nem hagyják magára a családot alkonyat után sem. Körülállták a halottat, és fennszóval siratták. Az ima befejezése után a férfiak

22 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889) A holttesteket 48 órák előtt el nem temethesse iránt költ Kegyelmes végezés alól a nagy méltóságú Kiralyi H. Tanács jelentése szerint kivéttik ezen kereset. Ha a meghalálózott valamely közönségesen uralkodó s könnyen elragadó betegség által múlt ki a világból. Hogyha testnek rohadása indult volna már bizonyosan az ahoz értők által tapasztaltaik, ezen két esetben szabad a holt testnek 48 órák előtti eltakaríttatása. Gömör v- megyék fő szolga bírāja által közöltetett 1797 szeptember 18 diki ezen T. H. K. Tanács rendelete

maradtak a házban, akik éjszaka a halott mellett fűtetlen szobában virrasztottak. A halott otthon tartása a szegényekre nézve, akiknek gyakran csak egy helyiségük volt, két napon és éjszakán keresztül nem volt veszélytelen, ezért az eklézsia előjárói kötelesek voltak a faluban halottas kamrát biztosítani.²³ A Szalócon tartott consistórium gyűlés jegyzőkönyvi kivonata 1818-ból is kiemelten ezzel a témával foglalkozik.²⁴

„Ha a családfő halt meg, a felesége kiment az udvarra vagy a kertbe s hangosan siratta az elhunytat. Sírt az állatokhoz is. Ha feleség hunyt el, a férjnek is kötelessége az udvaron vagy a kertben elrinni a feleségét.” (Ujváry 2002, 664 p.) A család fiatalabb tagjának az elvesztését súlyos csapásnak tekintették. Ilyen haldokló mellett a nők sírtak. „A gyermekek ágyánál többnyire csak az asszonyok voltak jelen. Az apának nem volt feladata a haldokló gyerek körül.” (Ujváry 2002, 664 p.)

Újszülött halála esetén kiemelt szerepe volt a bábáknak. A református bábák számára sem volt ismeretlen a bábakeresztség fogalma. Királyi rendelet ugyanis felhatalmazta a bábákat a keresztelésre, amennyiben kétséges a gyermek életben maradása. A református egyház a keresztséget azonban szentségnek tartja, fogadalmait ennek megfelelően módosítja. Nem tiltja a keresztséget, a bábákat viszont arra esketi fel, hogy a keresztségnek „sakramentomát” nagy és méltó becsületben tartsák. (Magyary Kossa 1940)

Csecsemőhalál esetén egy 1807-es királyi parancsolatban a református bábákat viszont már a katolikus csecsemők keresztelésére is kötelezi: „ha a szülés kimenetelét kétségesnek, a gyermekeket veszedelembé lenni tapasztalják, azokat kereszteljék meg. A keresztelést csak a bába mesterséget kitanult személy végezheti el, amennyiben református vallású, gyorsan hívnia kell két akármilyen nemen levő katolikus személyt.”²⁵

1895-ig a halottak anyakönyvezése is az egyház feladata volt, ezt a feladatot 1895. után átvette az állam.

A parasztvilágban nem magyarázták, megtanulták és elfogadták az együttélés elengedhetetlen szabályait. A szokások és hiedelmek segítették a gyászoló családot abban, hogyan viselkedjen, mit tegyenek válságos helyzetben. Mai kultúránk hiányos-

23 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889) Pest, 1812. augusztus 20. és 23. között pesten tartott konferencia jegyzőkönyvi kivonata, „a tanács végzése újra parancsoltatik, hogy a lelki pásztrok kemény felelet terhe alatt meg ne próbálják a halottakat a törvényesen javasolt 48 óra lefolyása előtt eltemetni, hacsak azok nem ragadó nyavajában holtak meg. Hogy pedig a halott tartása, kivált szegényekre nézve, kiknek egy lakószobájoknál több nintsen, megkönnyebbíteness igyekezzenek az Eklézsiák előjárói halott kamarát építeni.

24 1818 Szalócon tartott consistórium jegyzőkönyvének kivonata, halottakat 48 óránál hamarabb eltemetni szabad nem lévén, így a prédikálónak könnyen veszedelmes lehet a dögletes levegő. Ezen rendeletben szokás elhárítása véget tétessen kötelességévé mind közönségesen mind különösen az eklésiáknak, hogy építenessenek magoknak oly halottas kamarát, melyben a halottak 48 óráig tartassanak. Biztosítsuk, hogy 48 óráig semmiféle orvosi bizonyosság nélkül nem temessenek és eltemetni ne engedjenek.

25 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1790–1892)

sága, hogy nem beszélünk a halálról. A mai világ azt gondolja, hogy mindent meg kell tartani, azt hisszük, hogy örökre itt maradunk.

3. A csecsemőgyilkosság megítélése

Családi kultúránk megítélésé szempontjából fontos kérdés, hogyan áll a társadalom azokhoz a nőkhez, akik családon kívül születték meg gyermeküket.

A középkorban és a korai újkorban különösen nehéz helyzetben voltak ezek a lányok, asszonyok. A büntetések kegyetlensége nem ismert határokat. Erre néhány példa a debreceni városi levéltár anyagából. 1606: Szappanos Istvánnét és leányát elevenen eltemetik, ugyanez a büntetés ér 1619-ben egy gyermekrekkentő asszonyt, 1627-ben egy Erzsébet nevű személyt, 1639-ben Kovács Lászlónét, 1651-ben Ádám Erzsébetet. (Magyary Kossa 1940)

Még 1737-ben is több gyermekgyilkossággal kapcsolatos kegyetlen büntető eljárásról tesz említést a szerző: Vasas Györgyné újszülött gyermekét megölte. Eleinte tagadta bűnét, de a gyermeket felboncolván, tüdeje a vízen úszott, mi csalhatatlan jele az elevenen születésnek, ezért halálra ítélték, Nagy Máriának hasonló bűnéért feje vétetett, szintúgy Pál Erzsébetnek, Szalai Erzsébetnek és Nagy Erzsébetnek. Szüléshez öreg asszonyt nem hivatott, a holt gyermek fején és nyakán a doktor és borbély nagy erőszak jeleit találta, tortúra előtt bűnét meg is vallotta, ezért elsőben jobb kezét levágták, majd felakasztották. (Magyary Kossa 1940, 179. p.) Bizonyított csecsemőgyilkosság esetén a 17. században az élve eltemetés volt leggyakoribb ítélet, majd később az akasztás vagy lefejezés.

A középkor és a korai újkor borzalmas büntetéseivel szemben a 18. század végi rendelkezések már sokkal humánusabbak. Egyes törvényszéki rendeletek már egyértelműen arra irányulnak, hogy megelőzzék a gyermekölést. A 18. században Mária Terézia és II. József rendeleteinek (Constitutio Criminalis Theresiana, 1768, II. József által Magyarországon is hatályba léptetett anyagi jogi törvénykönyv, 1787) (Magyary Kossa 1940) köszönhetően változik az osztrák törvényhozás, ami kihatással van a magyarországi rendeletekre is. A csecsemőgyilkosság vonatkozásában az osztrák szabályozás és a kapcsolódó irodalom eljutott a minősített gyilkosságtól (rokongyilkosság) a törvénytelen gyermek sérelmére elkövethető privilegizált esetig. (Bató 2009)

A privilegizált eset enyhébben büntetendő tényállás vagy eset, tehát az alapeset-höz képest enyhébben büntetendő, alacsonyabb a kiszabható büntetési tétel.²⁶ A magyar jogalkotási folyamat és a kézikönyvek ehhez a fejlődéshez csatlakoztak.

Három 19. százai eleji peranyag (bírói jegyzőkönyv) segítségével kíséreltem meg a jogalkalmazás és jogmegvalósulás folyamatát áttekinteni. Mindhárom jegyző-

26 <http://cograf.hu/tudastar/a-torvenyi-tenyallas-fogalma-az-altalanos-torvenyi-tenyallas-elemeinek-csoportositasa>

könyv a 19. század első feléből származik, és csecsemőgyilkossággal vádolt anyák peranyaga.

1. Bünper Benitzky Jozéfa ugymint perbe fogott Bűnös ellen²⁷ – 1846;
2. Kowanicz Anna, Özvegnő, ugymint perbefogott bűnös nő ellen²⁸ – 1833;
3. Peller Teréz magzatgyilkos mint perbefogott elsőrendű alperes ellen, Gözcele Anna és Miszbanér Anna özvegnők pedig, mint segítői és 2. rendű alperes ellen²⁹ – 1843

Kiemelt szempontok (Bató 2009) a perügyek leírásánál:

1. Cselekmény pontos elnevezése.
2. A támadott érték.
3. Az elkövetési tárgy.
4. A cselekmény megállapításának feltétele.
5. A cselekmény elkövetésének tárgya.
6. A privilegizált eset.
7. A szörnyszülött megölése.
8. Az elkövető magatartása.
9. Mulasztás esete.
10. Az elkövetés helye.
11. A terhesség eltitkolása.
12. A bűncselekmény társadalmi okai.

A kiemelt szempontok – a hatályos rendeletek alapján összeállított összefoglaló – a jogorvoslási mechanizmust tükrözik a 19. század első felében. Ezzel nem csupán vázolom a bírósági eljárás alatt elhangzott védeljárási folyamat fontos momentumait, hanem rámutatok arra is, milyen szempontokat vett számításba a korabeli törvényhozás. Szándékosan meghagytam néha az eredeti szöveget. Ezek nyelvezete és a végén összegyűjtött minősítő szerkezeteket, melyekkel az asszonyokat illették az ítélet mellett, szintén egyfajta állásfoglalást tükröznek a csecsemőgyilkossággal vádolt anyák megítélésével kapcsolatban.

3.1. Eset: Beniczky Józefa

Az eset leírása

Beniczky Józefa szolgálóként dolgozott a táblabírónál. Szüleit korán elvesztette. A peranyag nem foglalkozik azzal, honnan került Pozsonyba, a védelem állítja, hogy

27 Pozsonyi Városi Levéltár, 1833 – 1844 L73N 3387-3400, c. sk 2080 3396

28 Pozsonyi Városi Levéltár, 1843 Lad 73No. 3397

29 Pozsonyi Városi Levéltár, Processus 1843. La 75 No 3448

Beniczky Józefa senkit nem ismert a városban. Terhességét mind az uraság, mind a többi ember előtt igyekezett eltitkolni, hogy szolgálatát el ne veszítse. Vallomásaiban B. J. állítja, hogy méhében a gyermek életjelet nem adott. Reggel az árnyékszékben megszülte gyermekét. Szülés után maga után mindent rendesen eltakarított.

Összefoglaló a kiemelt szempontok szerint:

1. Gyermekgyilkosság bűnével vádolják.
2. –
3. A vád szerint egészséges és jó erőben volt férfigagzatot a fentírt évnek február 10-én reggel a Gazdája: T. Andréansky Antal Táblabíró úr lakása melletti árnyékszékben alattomosan és gonoszul méhéből kihajtotta.
4. A boncoló orvosok magok állítják, hogy Beniczky Józsefa magzata életjelek nélkül születvén.
5. A cselekmény tárgya az újszülött.
6. Törvénytelen ágyból született gyermek.
7. Nem szörnyszülött.
8. Nincs erőszakos kézzel kifejtett aktív magatartásra utalás.
9. A gyermek érkezési idejét is, a szüléssel járt sok és kemény fájdalmak daczolásra-makacsul elhallgatván, segítségül senkit nem hívott, sőt égbe kiáltó bűnét egész hat nap által lélekismeretlenül elhallgatta.
10. Szegény magzatát az árnyékszékben szándékosan megfúlasztotta.
11. A terhes állapotját oly szorgosan tudta eltitkolni, hogy azt észre venni senki nem volt képes, azon kívül a perbe fogott a történt szülésnek minden nyomát eltüntette.
12. „s hogy viselőségét csak urasága előtt, hogy szolgálatját el ne vesse, titkolni igyekezett”

Elhangzott minősítések az anyával kapcsolatban az eljárás alatt: vétkes szorgalommal és hamissággal eltitkolta terhességét, a szüléssel járó sok és kemény fájdalmak daczára makacsul elhallgatta, magzatát alattomosan és gonoszul méhéből kihajtotta, égben járó bűnét egész hat nap által lelkiismeretlenül elhallgatta, magzatát szándékosan megfúlasztotta, azon bűnös leányzó másoknak elrettentő példája, buja közönsülésnek következtében teherbe esett.

Ítélet:

...a raboskodó Beniczky Józefát, a már szenvedett fogságon felül még fél esztendei a mai naptól számítandó börtönre ítéltetik.

3.2. Eset: Özvegy Kowaniczky Anna

Az eset leírása

Özvegy Kowaniczky Anna egy diáktól esett teherbe, aki nála volt elszállásolva fizetés fejében. Terhességét az özvegyasszony nem titkolta. Az özvegy nő abban a szobában szülte meg gyermekét, ahol az elszállásolt diákokkal együtt lakott. Előttük a szülést

különös szorgalommal eltitkolta. Majd a gyermekét megfojtotta, s megölt magzatát a tűzhely alatt elrejtette. A bűnös asszonyt gyermekgyilkossággal vádolják.

1. Csecsemőgyilkosság főbenjáró bűnével vádolják.
2. A megszületett magzatot nevezi értéknek.
3. Az elkövetés tárgya házasságon kívül született gyermek.
4. Kérdéses a gyermek holtani születése. A két diák, aki egy szobában lakott véle, a gyermek sírását nem hallotta.
5. A cselekmény elkövetésének tárgya az újszülött.
6. Törvénytelen ágyból született a gyermek.
7. Nem szörnyszülött. A szörnyszülött megölésénél az érvényes jogszabályok szerint és a szokásjog hatalmánál fogva sokkal enyhébb büntetést rendelnek.
8. Teljes élhetési képességgel született magzatát irgalmatlanul megfojtotta. A magzatot oly rögtön és oly fortélyosan életétől megfosztotta, hogy azon gyermek születését, mély álmuk miatt a diákok meg sem hallották.
9. Szülésre senkit segélyül s ápolásul nem kíván, sőt inkább azt a vele egy szobában lakott két diától is szorgalmasan eltitkolt.
10. Az elkövetés helye – nem meghatározó.
11. Viselőségét nem titkolta.
12. „szegénysége miatt kénytelenségből gyerekeit elásta”, „szemérmertessége és becsület érzése nem engedte születését köz hírré tenni”.

Elhangzott minősítések az anyával kapcsolatban az eljárás alatt: a tiszta erkölcs szemtelen letaposása, anyai érzelmek gonosz lelkű lenyomásával, magzatát irgalmatlanul megfojtotta, alattomban született magzatát meggyilkolta,

Ítélet:

...a már kiállott fogságon felül még egy esztendei börtönre ítéltet

3.3. Eset: Peller Teréz

Az eset leírása

Peller Teréz két özvegyasszony gyógyteája segítségével 6 hónapos magzatát szándékosan elhajtotta.

1. Magzatgyilkos Peller Teréz mint perbefogott az elsőrendű alperes ellen, Gözcele Anna és Miszbanér Anna özvegnők pedig, mint segítői és 2. rendű alperes ellen. Első rendű alperes méhében viselt 6 hónapos magzatát veszedelmes herbáltea használatával szándékosan méhéből kegyetlenül kihajtott.

2. Viselt 6 havi magzat a támadott érték.

3. Az elkövetési tárgy, passzív alany a meg nem született csecsemő.

4. A védelem tagadja Peller Teréz terhességét. Peller Teréz havi tisztulása kimaradt, s ennek elmaradása hasfájást okozván neki. A 2. sz. alperesekhez segítségért folyamodott.

Alaptalan a gyanú. Mintha teherbe esett volna. Egészségét visszanyervén a hasdomborodástól is megszabadult.

5. A cselekmény elkövetésének tárgya a meg nem született újszülött.

6. Nem tudjuk mennyiben privilegizált eset, P.T. társadalmi státuszát a jegyzőkönyv nem említi.

7. –

8. Peller Teréz által használt abortusz szerek következtében a köldökzsinór elszakított.

9. –

10. –

11. –

12. –

Elhangzott minősítések az anyával kapcsolatban az eljárás alatt: tiszta erkölccsel semmit sem gondolván, s bujálkodó módon a férfiaknak engedett ölelés által teherbe ejtve, bujálkodó módon a férfiaktól többször megmocskolt volt, gyakorlatos kurva.

A pere ideje alatt P. T. időközben a városi kórházban meghalt.

A lányokat, asszonyokat nem csak tetteik felsorolásával szembesítik, az ellenük felhozott vádak nyelvhasználata is eleve stigmatizálja őket. Egyoldalú véleményt alkotnak róluk anélkül, hogy figyelembe vennék tetteknek társadalmi körülményeit. A társadalmi vélekedés, az ítéletalkotás csak a nőket érinti. Nem merül fel kötelezettség a szülők, szomszédok, falusi előljárók, gazdák, teherbe ejtő férfiak számára. A vád részéről a nők minősítése minden esetben erősen expresszív jellegű, ami nem más, mint a szándékos megálázás eszköze. Az ilyenfajta minősítés teljesen peremhelyzetbe szorítja az áldozatot.

Bár a büntetés foka enyhébb volt, a durva, minősítő nyelvhasználat továbbra is megmaradt. Talán a legmegrendítőbbek a bejegyzésekben azok a passzusok, melyekben a vádló az asszonyok bűnösségének igazolására – Beniczky Józsefa és Anna esetében is – kiemeli, hogy az asszonyok szülés után közvetlenül maguk után mindent nagyon alaposan eltakarítottak, ezért a szülésnek semmi nyomát nem találták. A megszegyenülés és ítélezés elkerülése érdekében tett emberfeletti igyekezetük megrendítő.

4. Egy 19. századi polgári család életének fragmentumai

A pozsonyi Weisz család 13 személyes hangú levele megnyitja a kaput és pillanatokra beenged egy 19. századi polgári család életébe. A levelekből elsősorban személyes síkon tárul fel történetük. A Pozsonyi Városi Levéltár dolgozói felkutatták és lejegyezték a Weisz–Mader család összefonódásának történetét.³⁰

30 Pozsonyi Városi Levéltár, Családi levelezés

„1702-ben George Mader kinyitotta vasüzletét Pozsonyban, az Úri utcában, a mai Panská ulicán. Az vasüzletnek kezdettől fogva nagy sikere volt. George fia, Johann George Mader 1737-ben már egy nagyon jól menő üzletet vehetett át apjától. Később az üzletet Johann George Mader legidősebb fia, Thomas Ehreinreih Mader vette át 1760-ban. Ő aztán át is költöztette a mai Ferencesek terére. Mivel Thomasnak nem volt fiúgyermek, sógorára, Weisz Lászlóra szállt az örökség. Weisz László szüleinek Nagyszombatban volt vasboltjuk. Ügyes üzletember volt, a városi képviselő-testület és a kaszinó tagja, az Első Takarékpénztár megalapítója. 1832-ben házat vett a mai SZNF téren.

Weisz Lászlónak két fia volt, Károly (1822–1870) és Theodor (1824–1883). Károly beutazta egész Európát, Theodor pedig 1854-ben átvette az üzletet. Theodor, fiútestvérével új kovácsműhelyt vásárolt Borostyánkőn (Borinkán), öntödét építtetett és gyárat. Az ő ideje alatt virágzott leginkább az üzlet. Az üzletet a hagyománynak megfelelően T. E. Madernek nevezte el. Több mint két évszázadon keresztül fejlődött és terjeszkedett a cég, túlélte a nagy gazdasági válságot és a háborúkat. Idősebb Teodor Weisznek és feleségének, Herminának, aki Lechner lány volt, 5 gyermeke született, Etelka, férje után Grivics, Aranka, férje után Slubek, Sarolta, férje után Samarjay, László és Theodor. Idősebb Theodor Weisz egész vagyonát fia, ifj. Theodor Weisz vette át. (1866–1938), aki később megkapta a nemesi rangot. Theodor Weisz felesége, Dóra, született Feitcher (1876–1956), az ő gyerekeik Theodor, György, Andor és Lajos. Dóra Weisz testvére Robert Feitcher, londoni magyar nagykövet.”

A levelezések id. Theodor Weisz és Lechner Hermina gyermekeinek és közeli hozzátartozóinak életéből villantanak fel fragmentumokat.

Elősorban lányuk, Sarolta, férje után Samarjay, leveleiben található a legtöbb konkrét információ a családi történet meghatározó eseményeiről. Öccsének, Tórinak (Weisz Theodor) írt levelei közeli kapcsolatukat tükrözi. Sarolta öccse ekkor még diák Pesten. Az első levelek a család mindennapjairól, kocsikázásokról, kirándulásokról szólnak, később azonban fontosabb családi eseményekről is innen szerzünk tudomást.

Édesapját, id. Theodor Weiszt leveleiben betegsége kapcsán említi Sarolta. Először rosszullete miatt számol be aggodalmairól lánytestvérének 1881-ben: „a papa egészségi állapotától, aki nem érzi jól magát, nagy félelemben vagyunk, olyan görcse volt, mint négy hete.” Mikor ezt a levelet írja, még hajadon. Erre utalnak a következő sorok „Emil már minden estét nálunk tölt a Ligetben.” Egy későbbi levelében azonban már készülődő házasságára utal: (Hámor, Szeptember 1881): „Magyarul írok, hogy gyakoroljam, ha már Samarjayné leszek, szégyen lenne, ha nem tudnék rendesen írni.”

Id. Theodor Weisz halálakor Sarolta már Samarjay Emil felesége. Ez egy közösen írt levelükből derül ki. Ebből a levélből megtudjuk azt is, mennyire megrendítette a családot édesapjuk halála. Értesítik a testvért és sógort, hogy az édesapa halálával a család anyagi helyzete kockázatosabb lett, s hogy ennek a helyreállításán dolgoznak mindannyian. Samarjay és felesége levelükben ennek ellenére bizakodó álláspontot közvetítenek Tóri felé. Tájékoztatják őt arról, hogy a gyár vezetése megmaradt, és megpróbál-

ják törleszteni az adósságokat. Sarolta öccsét továbbra is arra biztatja, hogy tanuljon, hogy később ki tudja venni részét ő is a család megsegítésében.

„Összeomlott a család, a papa meghalt, fő a becsület A helyzet komoly, de a vagyon még mindig tekintélyes. Mindent rendbe fogunk hozni, momentán a nagy veszély, úgy látszik el lesz hártva, nyilatkoztunk az intézeteknél, hogy minden együtt marad. Közösen lesz kezelve. Slubekék tovább vezetik a gyárat s majd lassanként lefizetnek, amit lehetséges.”

1884-ben Saroltáék is valószínűleg megszorulnak. „Már egy hete itt vagyok és még maradok is. Emil kikísért, de sok dolga van, kis lakásba költözik a városba. Mindent nem vihet, de viszünk, amit tudunk. A többit ellicitáljuk.”

Tórival, ifj. Weisz Theodorról pesti tanulmányai alatt levelezett a bátyja is (Weisz László). Megható a báty támogató jelenléte öccse életében. Anyagiilag és erkölcsileg is mellette állt az idősebb testvér. Támogató magatartásával egyben felügyeli tanulmányait, gyakorlati tanácsokkal látja el, tanulásra biztatja.

László többször kitér Theodor tanulmányaira. Kéri, hogy a mulatozás helyett inkább tanulásra fordítsa az időt. Aggodalma, mint kiderül később Samarjay Károly leveléből, aki szintén benősült a családba, nem alaptalan.

Károly szívélyes, bár cseppet sem őszinte hangú leveléből megtudhatjuk, hogy Theodor új iskolát kezdett. A levélíró kacifántosan fogalmaz. A meghívást sok dolga miatt jövőre halasztja, de nem felejtí a sorok között megjegyezni: „Addigra lehet, hogy Tóri is jó híreket hoz majd Pestről, az új Kereskedelmi Intézetből, s kiküszöböli azt a hézagot, ami pályáján érte, amit a sors és tárgyak korához mért nehézsége okozott.”

Sűrű a kapcsolati háló, a szülőktől leveleket nem tartalmaz a gyűjtemény, de levelezésükről tudunk a többiek megírt információi alapján. Írtak egymásnak a családtagok fontos családi eseményekről, keresztelésről, gyerekszületésről, házasság, udvarlás kapcsán. Betegségben is jelen voltak egymásnak. Találunk információt hitükről, vagyoni helyzetükről.

Nem volt célom korpépet adni, emberi hozzáállásokra, a kitartásra, az egymást támogató jelenlét meglétére szerettem volna elsősorban rámutatni. A családi hierarchia tükörtisztán jelen van. Az apa halála felbontja a családi békét és nyugalmat. A megoldás tisztán a férfiak dolga. Az asszonyok támogató jelenléte fontos.

Érdekes, hogy a legtöbb megjegyzés, figyelmeztetés, óvás, törődés, kritika Weisz Theodort érinti, aki később a nagy vagyon örököse s a nemesi rang hordozója lesz.

Befejezés

A család nagysága és szerkezete keveset változott a 19. században. A háztartások átlagos létszáma a rendelkezésekre álló adatok szerint Magyarországon 1890-ben átlagban 4,5 főből állt. (Tomka 2020) Változások a 20. század folyamán következtek be. Csökkent a háztartásban együtt élők száma, illetve egyszerűsödött a családok és háztartások szerkezete. 1930-ban hozzávetőlegesen 3,9 főből tevődött össze egy tipikus

háztartás, 1949-re pedig az átlag tovább csökkent 3,6-ra. A háztartásban egyre kevésbé voltak jelen más rokonok. (Tomka 2020)

A 19. században a családi közösséget a patriarchátus jellemzi, emellett igen erős a nemek szerinti munkamegosztás, a termelőmunka, és a családi otthon helye egybeesik. A 20. században megváltoznak a családi szerepkörök. A merev patriarchális viszony oldódik, egyre inkább érvényesül az egyén joga és autonómiája. Emellett a családok intimítása nő, egyre nagyobb szerephez jutott a házastársak közötti érzelmi kapcsolat. A gyermekek oktatása és nevelése egyre inkább a családi élet középpontjába kerül. Megváltozik a nők társadalmi helyzete. S ezzel a házastársak között új, a korábinál egyenlőbb kapcsolatok alakulnak ki.

Az utóbbi négy száz év családtörténetének legszembetűnő vonása a 20. században a gyermek iránti figyelem úgyszólván folyamatos növekedése volt. A hagyományos patriarchális rendszer helyett létrejön a gyerekközpontú család.

Irodalom

- Bató Szilvia 2009. Csecsemőgyilkosság és gyermekkitétel a magyar és osztrák büntetőjogtudományban a 19. század első felében. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, 72, 3–46. p.
- Borbély Judit 2011. A bábaság története Magyarországon a 18. század végétől a 20. század elejéig. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/muzeumok/mamutt_evkonyv_11/pages/019_a_babasag.htm
- Gaál Izabella 2006. A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle*, VII.
- Illyés Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban XVI–XIX. sz.*, Debrecen,
- Magyar Balázs Dávid 2017. Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életről *Confessio*, 4.
- Dr. Magyary Kossa Gyula 1940. *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténet köréből*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó, Magyar orvostörténeti adattár (II), 167–168. p.
- Rajkó Andrea: 2022. Egyszerre véd és megfojt, Beszéljünk a tabukról. <https://wmn.hu/wmn-life/56739-egyszerre-ved-es-megfojt-beszeljunk-a-taburol>
- Svégel Fanni 2018. *A bábamesterség átalakulása a XX. század közepén*. Budapest–Kaposvár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei, Néprajzi Intézet.
- Takács Szűcs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*.
- Tomka Béla 2020. *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris Kiadó és Szolgáltató Kft.
- Ujváry Zoltán 1993. *Születéstől a halálig*. Debrecen, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi tanszékének kiadványa.
- Ujváry Zoltán 2002. *Gömöri magyar néphagyományok*. Herman Ottó Múzeum.
- Varga Imre 2008. *Református kiskaté*. Komárom, Szlovákiai Református Egyház.

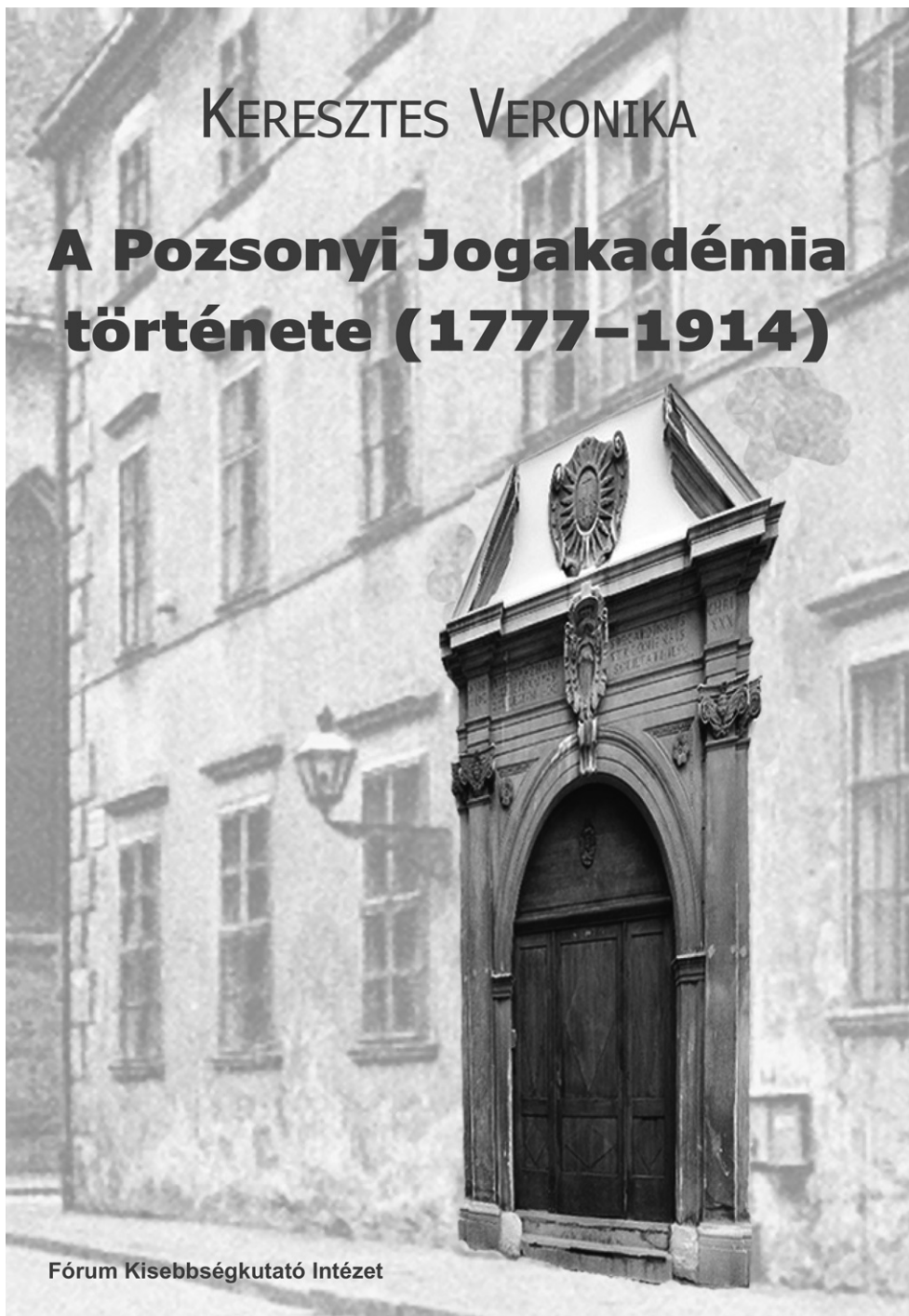
SZILVIA SZABÓ

ALL OUR KNOWLEDGE COMES FROM FAMILY

If we listen carefully, we can draw from our heritage, from all that our ancestors, women, men, girls, and boys, have left us. From their stories and their destinies. The documents uncovered, church records, archival materials, court records and family correspondence, offer a glimpse into the life of a community based on a supportive customary system, but also a record of the lives of individuals who were excluded from and stigmatised by their communities. Birth, marriage, and death are important landmarks in the life of a family. The presence or absence of a supportive, helping community is crucial in all cases. Having worked with a variety of source materials, the language of these, the pitiless tone of court records, the impartiality of church minutes, the intimacy of personal correspondence, all convey a message. Bakó Ferenczné Török Zsuzsanna, the wife and later widow of the former Reformed Christian pastor of Gömörhorka (Gemerská Hôrka), was my great-grandmother on my mother's side. This headstrong and indomitable woman was the main inspiration for writing this work.

KERESZTES VERONIKA

A Pozsonyi Jogakadémia története (1777–1914)

Fórum Kisebbségkutató Intézet